

A liturgikus tér és a liturgiátörténet

A nyugati szentélyrekesztők kutatásának problémái

A Brit-szigeteken és német nyelvterületen a mai napig számos olyan templomon belüli építmény maradt meg, amely a szentély (vagy a kórus) és a templomhajó határának hangsúlyozására szolgál, és ezeket, átfogó szakkifejezéssel élve, rekesztőszerkezeteknek nevezzük.¹ Ezeknek az építészeti elemeknek a tudományos feldolgozását a múltban nagyrészt a létjogosultságukra való rákérdezés motiválta. A kérdés csak részben volt esztétikai-művészetelméleti és csak elvétve műemlékvédelmi: a gótikus építészet megítélése mellett, tekintve, hogy nem muzeális tárgyakról, hanem használatban lévő kultikus épületek berendezési elemeiről van szó, lényeges szempont volt a funkció megvitatása is. Az utóbbi megközelítés olyan egyháztörténeti, liturgikus, sőt teológiai kérdések bevonását tette szükségessé, amelyek nem lehettek mentesek a katolicizmuson belül folyó diskurzusok, különböző állásfoglalások, viták vagy éppen mozgalmak hatásától. A rekesztőszerkezetekről való gondolkodás tehát szorosan összefügg a katolikus liturgiáról alkotott képpel, ezért is lehet, hogy talán elsőre paradoxnak tűnő módon a legtöbb középkori rekesztőszerkezet a katolikus liturgiavitákból kimaradó, protestáns többségű területeken maradt meg eredeti állapotában.²

A rekesztőkről szóló első, tudományos igényű feldolgozás a XVII. századi gallikanizmushoz köthető. A Rómától függetlenedni akaró, és ennek nyomán a tridenti zsinatot elítélő katolikus mozgalom az egységes kuriális liturgia helyett az ősi gall rítust szerette volna restaurálni, és az abból kölcsönzött elemek mentén megreformálni az akkor uralkodó liturgikus gyakorlatot. Az autentikus restauráció érdekében a gallikanizmus hívei összegyűjtötték a rendelkezésükre álló legkorábbi liturgikus köny-

veket, ezeket kiadták és kommentálták.³ Mivel a francia identitást a tridenti zsinat előtti, középkori állapotokban vélték felfedezni, úgy általában komoly tudományos érdeklődés alakult ki a középkor iránt. Jean-Baptiste Thiers ebben a szellemi közegben publikálta disszertációit és traktátusait, köztük a francia gótikus rekesztőkről szóló *Dissertations ecclésiastiques sur les jubés*-t.⁴ Thiers volt az első, aki alaposan összegyűjtött minden olyan írott forrást, ami a templom belső terének rétegelttségére vonatkoztatható, és ezek alapján – talán néhol kicsit nagylelkűen – azt állította, hogy a szentélyrekesztők már az I. században is részei voltak a keresztény kultikus épületeknek. Könyvében meglehetősen sokat részletezi a rekesztők funkcióját is, úgy a szimbolikust, mint a konkrétat, azaz a liturgikust. Ő vezette be a szentélyrekesztőket lerombolókra az ambonoclastes fogalmát is. Thiers munkája szemlélteti, hogy a gallikanizmus hívei nemcsak a középkori liturgiát, de a középkori templomberendezést is favorizálták, és e kérdés tekintetében is bíralták a tridenti zsinat szellemét. A tridenti zsinat és a zsinatot követő, templomépítéssel kapcsolatos irodalom egyik központi témája valóban a hívek liturgiába történő bevonása volt. Ennek egyik alapfeltételének tartották, hogy a liturgia helyszínét úgy alakítsák ki, hogy az a közösségi rítusgyakorlásnak megfelelő legyen. Borromeo Szent Károly a zsinat egyik legbefolyásosabb résztvevője volt, majd a zsinati határozatokat saját egyházmegyéjében sikeresen végre is hajtotta, amivel még inkább növelte reformátori tekintélyét. Templomépítésetről írott könyvében hangsúlyozta, hogy a főoltárt úgy kell megépíteni, hogy az a tömegek számára jól látható legyen.⁵ Bár sem ő, sem más zsinati tekintély nem mondta, hogy a szentélyrekesztőket el kellene bon-

¹ A rekesztőszerkezetek típusainak megnevezéséről és a magyar terminológiáról legújabbán WEISZ Attila: *Rekesztőfal és felolvasókarzat Ótordán = Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András 75. születésnapjára*. Szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt, P. KOVÁCS Klára, Bp., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Tudománytörténeti Intézet, 2021, 785–804.

² KROESEN, Justin: *The Survival of Medieval Furnishing in Lutheran Churches = Nordic Review of Iconography*, 2018, 3–4. sz., 5–39.

³ WHITE, James F.: *Roman Catholic Worship. Trent to Today*. Collegeville, Liturgical Press, 2003, 51–53. A legteljesebb és legátfogóbb litur-

giatörténeti mű a gallikanista Edmond Martène *De antiquis ecclesiarum ritibus* című könyvsorozata, amely 1700 és 1702 között jelent meg.

⁴ THIERS, Jean-Baptiste: *Dissertations ecclésiastiques sur les jubés*. Coignard, 1688

⁵ BORROMEO Károly: *Institutiones fabricae et suppellectilis ecclesiasticae*, 1577. Legújabb fordítása VOELKER, Evelyn Carol: *Charles Borromeo's Instructiones fabricae et suppellectilis ecclesiasticae, 1577, a translation with commentary and analysis*. Doktori disszertáció. Syracuse University. Liber I. c. xi.

Szent Cecília-
katedrális,
kórus és
szentély-
rekesztő,
1282–1480,
Albi,
Franciaország,
© Wikimedia
Commons

tani, a korszellemhez nyilvánvalóan nem illettek a magas, átláthatatlan lettnekek, ezért ezeket tömegesen kezdték el felszámolni.⁶

A Thiers által kidolgozott módszerek és érvek csak a XIX. században, Augustus Welby Pugin révén kerültek a figyelem középpontjába. Az oratoriánus körökben forgó Pugin rajongott a XVII. század gallikán szellemiségű egyházi tudományosságáért, azért az intellektuális körért, amelybe Martène, Mabillon, Le Brun és Thiers is tartozott. Pugin 1851-ben publikálta nagy vitát kiváltó, *A Treatise on Chancel Screens and Rood Lofts* című tanulmányát.⁷ Az angol neogótika atyjának tartott⁸ építész célja a mű megírásakor

nemcsak az volt, hogy a meglévő lettnekek megtartása mellett érveljen, hanem egyenesen arra buzdította kortársait, hogy az ő példáját követve újakat építsenek.⁹ Már könyve mottójából, a *Példabeszédek könyvéből* – és Thiers disszertációjából – kölcsönzött „Ne transgredias terminos quos posuerunt patres tui” (Péld 22,28) mondatból világossá válik az olvasó számára, hogy Pugin a hagyománnyal és az eredetiséggel érvelt: szerinte a templomépítészet alaptulajdonsága, hogy annak belső terét különböző határvonalak alkotják, és ennek a rétegeltségnek a legmeghatározóbb eleme a kórus- és szentélyrekesztő. Pugin már pályája elején katolizált, és műveiben többször

⁶ HALL, Marcia B.: *The Ponte in S. Maria Novella: The Problem of the Rood Screen in Italy* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1974, 158.

⁷ PUGIN, Augustus Welby: *A Treatise on Chancel Screens and Rood Lofts*. London, Charles Dolman, 1851

⁸ Személyének és tevékenységének megítélése összeforrt a neogótika és az Arts and Crafts mozgalom megítélésével, amire nagy hatást gya-

korolt. Az életéről 2009-ben jelent meg a legfrissebb monográfia. HILL, Rosemary: *God's Architect: Pugin and the Building of Romantic Britain*. Munkásságához kiváló összefoglaló POWELL, Christabel Jane: *The liturgical vision of Augustus Welby Northmore Pugin*. Doktori disszertáció. Durham University, 2002.

⁹ Az 1950-es évektől több rekesztőt is lebontották, de például a macclesfieldi St. Alban őrzi az eredeti, pugini berendezést.

hangot adott a reformációról alkotott negatív véleményének. Nemcsak a protestantizmussal, de azokkal a katolikus hangokkal is élesen szembehelyezkedett, amelyeket utólag a XX. századi katolikus reformmozgalom előfutárainak tart a szakirodalom.¹⁰

Az 1840-es évektől kezdve újra és egyre inkább előtérbe kerültek a katolikus egyházon belül azok a hangok, amelyek a hívek liturgiába való bevonását szorgalmazták. Az 1837-ben az általa újraalapított solesmes-i monostor élére kinevezett Prosper Guéranger *L'Année Liturgique* című, már kortársai számára is alapműnek számító könyvének előszavában hangsúlyozta a hívekkel való együtt imádkozás fontosságát, így fogalmazott: „A liturgikus ima hamar erőtlenné válik, ha a hívek nem veszik ki igazán a részüket belőle.”¹¹ A Guéranger és francia monostorkongregációja által képviselt ultramontanizmus a közösségi rítusgyakorlás elvét a tridenti zsinat határozataiból vezette le, és azt az addigra szitokszóvá vált gallikanizmus és az aktuális oratoriánus mozgalmak ellenében fogalmazta meg.¹² Pugin hevesen bírálta a XVI. századi katolikus reformot és azokat a kortársait, akik a tanokat újra zászlójukra tűzték: „azokat, akik a misét látványossággá akarják tenni, igazán csak a XVI. századi reformátorokhoz lehet hasonlítani, akik a misét hallhatóvá akarták tenni”, és szerinte ennek következtében „egy szakramentális aktus az imák és buzdítások hallható recitálásává alacsonyodott”.¹³ Az ultramontanizmus hangadója Pugin idejében Angliában többek között John Moore Capes volt, aki a *Rambler* nevű, általa szerkesztett periodika hasábjain jelentette meg az ideális falusi templomtéréről írt cikkeket. „Új templomainkban [...] közelebb kell hozni az oltárt mindenkihez, hogy senki se érezze magát elszakítva annak a helynek a látványától, ahol a szíve elidőzne.”¹⁴ Pugin levezetéséből következtetni lehet arra, hogy szentélyrekesz-

tőről írt traktátusában elsősorban Capes tanulmányaira reagál, amikor azt írja: „a szobakultusz ideája és a mindent látás elvei tökéletesen új dolgok”.¹⁵

Nem annyira a liturgikus megújulástól, inkább az antiklerikalizmustól fűtve Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc sem értékelte sokra a szentélyrekesztőket. A *Dictionnaire raisonné*ben a francia jubék történetét a XIII. század közepéhez, a IX. Lajos és a francia püspökök közötti konfliktushoz kötötte. Szerinte a püspökök, miután nem sikerült kiharcolniuk a kívánt szekuláris privilégiumokat, „bezárkóztak magasra épített szentélyeikbe”.¹⁶

Német területeken is az angolhoz hasonló viták zajlottak le a XIX. században. Guéranger német megfelelője – a közösségi rítusgyakorlás népszerűsítésének értelmében – Franz Oberthür volt, aki az 1820-as években közölt teológiai traktátusaiban a *Volksgottesdienst*et, a nép liturgiájának fontosságát hangsúlyozta, gyakorlati célja pedig a würzburgi katedrális liturgikus életének megreformálása volt.¹⁷ A század közepén a münsteri dóm lettnerével kapcsolatos viták mentén újra előtérbe kerültek a gyülekezet bevonásának kérdései. Egy anonim cikk jelent meg a *Der Westfälische Merkur*ban 1858-ban, amelyben a szerző azt részletezte, hogy mennyire lehetetlen részt venni a liturgián a magas lettnerrel. Az eredetiség kérdése ebben az esetben is előkerült, a szerző azt írta, ha a rekesztőt eltávolítanák, „katedrálisunk újra azzá válna, ami eredetileg is volt: magasztos templomává egy magasztos liturgiának”.¹⁸ Bár voltak, akik a lettner megtartása mellett kampányoltak – leginkább annak művészeti értékére és eredeti liturgikus funkcióira hivatkozva –, a rekesztőt 1870-ben elbontották.¹⁹

Rekesztőellenes nézeteket vallott Georg Dehio is, amikor a gótikus lettnerrel kapcsolatban azt írta, hogy az nem organikus eleme a templomépítészetnek, és zavarja a teljes

¹⁰ REID, Alcuin: *The Organic Development of the Liturgy: The Principles of Liturgical Reform and Their Relation to the Twentieth-Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. San Francisco, Ignatius Press, 2005, 64–66.

¹¹ GUÉRANGER, Prosper: *L'Année Liturgique I.: Advent*. Le Mans, 1841, xi–xii.

¹² Guéranger a janzenistákról: GUÉRANGER, Prosper: *Institutions liturgiques II*. Le Mans, Paris, 1840, VII–XIII.

¹³ PUGIN: i. m. (1851), 4.

¹⁴ CAPE, J. M. – HADFIELD, M. E.: *Town Churches = The Rambler*, (1850. január) 12. – angolul idézi POWELL: i. m. (2002), 322. Capes általában nem szimpatizált a neogótikával, mert szerinte a neogótikus templomok nem tudnak megfelelni egy modern gyülekezet igényeinek, további szempontja, hogy a szegényebb, falusi közösségek egyébként sem tudják megengedni maguknak a díszes templomokat. PICKETT, Richard James: *The Churchmanship of A.W.N. Pugin. Doktori disszertáció*. Durham University, 2002, 43–44.

¹⁵ PUGIN: i. m. (1851), 4. Vö. John Hardmannak 1851-ben írt levelét: „Have you seen the new tract of our Parish Churches? [...] There is a spirit at work not a protestant spirit but an indescribable spirit of

indifference to tradition and antiquity and a morbid craving after novelties that eats into the very vitals of religion – that is the spirit that began in the 16th century [...] my introduction to the new work contains a review of all these changes that will astonish people – we must leave off blowing trumpets and chant the miserere – see what I say on the increasing spirit of Room worship in my screen book.” *The Collected Letters of A. W. N. Pugin 1851–1852 (Vol. 5)*. Ed. BELCHER, Margaret, Oxford, Oxford University Press, 2015, 152–153.

¹⁶ VIOLLET-LE-DUC, Eugène Emmanuel: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Paris, Bance–Morel, 1854–1868, 149. („Jubé”). Kritikája HALL: i. m. (1974), 172–173.

¹⁷ KOHLSCHIEIN, Franz: *Vom „Chorgottesdienst” zum „Pfarr- oder Volksgottesdienst”. Ein Projekt zur Reform der Würzburger Kathedralliturgie von Franz Oberthür aus dem Jahr 1826 = Liturgia semper reformanda. Für Karl Schlemmer*. Ed. BILGRI, Anselm, KIRCHGESSNER, Bernhard, Freiburg im Breisgau, Herder, 1997, 56–69.

¹⁸ SCHRÖRS, Tobias: *Der Lettner im Dom zu Münster. Geschichte und liturgische Funktion*. Rūthen, Books on Demand, 2005, 93.

¹⁹ Uo., 94–95.

Rufus
Probianus
diptichonja
Kr. u. 396–416,
Staatsbibliothek,
Berlin
© Wikimedia
Commons

templomtér vizuális befogadását.²⁰ Nem véletlen egybeesés, hogy éppen Dehio volt az, aki a domus ecclesiae, az ókeresztény istentiszteleti helyszínről kialakított kép nép-

szerűsítője volt.²¹ A domus ecclesiae fogalma nyomán, az ókeresztény liturgiáról alkotott elképzelésektől nem függetlenül, kialakult az a nézet, miszerint a keresztény templomok eredetileg nem sokban különböztek egy tágasabb helyiségtől, amelynek áldozati asztala körül szabadon gyűlt össze klerikus és laikus. Az Euszebiosztól kölcsönzött domus ecclesiae kifejezés,²² ami az ante-pacem kereszténység magánházakból átalakított gyülekezőhelyeit hivatott jelölni, Richard Krautheimer által vált általánosan elfogadottá és népszerűvé a szakirodalomban.²³ A fogalom meghatározásánál Krautheimer a Johann Peter Kirsch *Die römischen Titelkirchen im Altertum* című, Paderbornban, 1918-ban megjelent könyvében megfogalmazott koncepciót követte. Kirsch kimutathatónak vélte a gyülekezői házakat egyes tituláris bazilikák alapjaiban, például a Szent Kelemen-bazilika esetében.

A XX. század legkiemelkedőbb szentélyrekesztőkről szóló munkája Erika Doberer *Die deutschen Lettner bis 1300* című doktori disszertációja, amely sajnos máig kiadatlan.²⁴ A disszertáció nagy részét a lettnerok tipológiai csoportosítása és egy vaskos katalógus teszi ki, a dolgozat ilyen értelemben a század elején publikáló Walter Greischel és Josef Stork, szintén a lettnerok tipológiájával foglalkozó monográfiáinak a folytatása, sőt kiteljesedése.²⁵ Doberer elvetette azt a korban egyébként népszerű meghatározást, miszerint a szentélyrekesztők funkciója a laikusok és klerikusok elválasztása volt, és dolgozata végén részletesen tárgyalta a lettnerokhoz köthető liturgikus funkciókat.

A fő műveit az 1960-as években publikáló Friedrich Wilhelm Deichmann elmélete szerint a korai keresztény gyülekezetek tudatosan tartózkodtak attól, hogy szent helyeket alakítsanak ki maguknak, és az anyagi dolgoktól való elhatárolódás eszményét a konstantini fordulat következtében árulták el.²⁶ A puritán ókeresztény kultuszról alkotott kép hangsúlyos Arnold Angenendt munkáiban is. Ezek az elképzelések nem függetleníthetők a XX. századi katolikus reformtörekvésektől. A II. vatikáni zsinat konstitúciói – noha nem írtak elő lényegében más gyakorlatot az addigi liturgikus rend helyett – teret engedtek radikális újításoknak úgy a liturgiában, mint a templomtér

²⁰ DEHIO, Georg – BEZOLD, Gustav v.: *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes II.* Stuttgart, Arnold Bergsträsser Verlagsbuchhandlung, 1901, 29. Ezt átvette FRANKL, Paul: *Gothic Architecture.* Baltimore, Penguin Books, 1962, 226.

²¹ DEHIO, Georg: *Die Genesis der christlichen Basilika.* München, 1882

²² EUSEBIOS: *Historia ecclesiastica.* Liber VII. c. XXX. (*Patrologia Graeca*, 20., 719.)

²³ KRAUTHEIMER, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture.* Baltimore, Penguin Books, 1965, 5.

²⁴ DOBERER, Erika: *Die deutschen Lettner bis 1300. Doktori disszertáció.* Universität Wien, 1946. A szerző mindössze egy rövid cikkben fog-

lalta össze disszertációjának eredményeit. Uő: *Zur Frage des Breisacher Lettners = Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1957, 102–108.

²⁵ WALTER GREISCHEL: *Die sächsisch-thüringische Lettner des dreizehnten Jahrhunderts. Eine Untersuchung über die Herkunft und die Entstehung ihrer Typen.* Doktori disszertáció. Universität Freiburg, 1917; STORK, Josef: *Die Entwicklungsgeschichte der Lettneranlage in Deutschland bis ins vierzehnte Jahrhundert.* Doktori disszertáció. Universität Münster, 1924

²⁶ DEICHMANN, Friedrich: *Vom Tempel zur Kirche = Mullus: Festschrift Theodor Klauser Vol. 1. (Jahrbuch für Antike und Christentum).* Ed. STUIBER, Alfred, HERMANN, Alfred, Münster, Aschendorff, 1964, 52–59.

Szent Kelemen-
bazilika,
kórusrekesztő,
Róma
© Wikimedia
Commons

kialakításával kapcsolatban. Azok az egyháztörténészek és liturgisták, akik az ókeresztény egyszerű templomterekről és a közösségi rítusgyakorlásról alkotott elképzeléseket kidolgozták, legtöbbször maguk is érintettek voltak a reformtörekvésekben. A ressourcement (visszatérés a forrásokhoz, az eredetihez) mozgalom az „autentikus”, „hanyatlás előtti” állapotokat állította volna vissza, a modern ember igényeihez alkalmazkodva.²⁷

Az ókeresztény templomhasználattal kapcsolatos új hangok 1980 körül kezdtek megjelenni. A domus ecclesiae-elmélet kritikáját egyrészt az újabb és pontosabb régészeti megfigyelések hívták életre, a tituláris bazilikák alatt feltárt lakóépületekkel kapcsolatban, így a már idézett Szent Kelemen-bazilika esetében is megkérdőjeleződött a korai keresztény használat kimutathatósága.²⁸ A korai írott és művészeti források alaposabb számbavétele mellett Paul Corby Finney és Michael White munkái-²⁹ ban előtérbe került az ókori kereszténységgel kortárs vallási, kulturális és társadalmi jelenségek hatásának vizsgálata is.

Jacqueline E. Jung gótikus szentélyrekesztőkről szóló könyvében³⁰ a rekesztők struktúrájának kérdését a kortárs, társadalomtudományokból kölcsönzött térelméletek segítségével igyekszik körüljárni, valamint különböző társadalmi csoportok: nők és férfiak, klerikusok és laikusok, parasztok és nemesek, valamint zsidók és keresztények viszonyait vizsgálni a szent tér rétegeltsége tekintetében. Jung könyvében nyilvánvalóan a lettnerek rehabilitálására törekedett: a vizuális kultúratudomány módszereivel arra helyezte a hangsúlyt, hogy a lettnerek mennyiben járultak hozzá a liturgiában részt vevők vizuális élményéhez. Tézisének szemléletes összefoglalása az, hogy a rekesztőket hídként értelmezi, azaz, hogy azok hidat képeztek a különböző embercsoportok, a szentély és a profánabb használatú templomhajó között.

A szentély elhatárolásával kapcsolatos gondolkodás hajlamos a kérdést a liturgiában részt vevő embercsoportok felől, illetve a liturgia változásainak tükrében vizsgálni. Kialakulásukat és elterjedésüket a keresztény közösségekben bekövetkező klerikus-laikus szeparációhoz kötik, vagy a liturgia bonyolulttá, elszigeteltebbé válásával magyarázzák. Ezeknek az elméleteknek két – legtöbbször

ki nem mondott – prekonceptiója van. Az egyik, hogy a klérus létszámának növekedése egyben a papi rend differenciálódását és rituális elkülönülését vonzza magával. A másik pedig, hogy a liturgia fejlődik, méghozzá az egyszerűtől a bonyolultabb irányába, illetve a közösségből az exkluzívabb, a népet kirekesztő rítusgyakorlás irányába. A fenti kutatástörténeti áttekintésből láthatjuk, hogy a liturgikus művészet vagy a liturgikus tér építészeti kialakításának tárgyalása szorosan összekapcsolódik a liturgia történetéről alkotott képünkkel. Az egyházi mozgalmak, amelyeknek így vagy úgy, de fontos hivatkozást jelentett a múlt öröksége, sokszor katalizálták a templom liturgikus berendezésének kutatását, ugyanakkor a tudományos diskurzust gyakran felhasználták az aktuális mozgalmi eszmék igazolásához. Egy másik visszatérő probléma a liturgiátörténeti kutatások kapcsán a másodlagos források előnyben részesítése az elsődleges forrásokkal, azaz a liturgikus könyvekkel szemben. Ez utóbbi a múltban inkább kényszerből, mint szándékos félrevezetésből adódott, a liturgikus források szisztematikus gyűjtése és feldolgozása ugyanis csak a digitalizáció révén válhatott igazán eredményessé.

A liturgia fejlődésének modellje mögött – a XIX. és a XX. században népszerű evolúciótanok mellett – az a megfigyelés áll, hogy a liturgia változik: noha bizonyos alapelvei a kezdetektől változatlanok, ugyanúgy, ahogy célja és szimbolikája is, annak végső megvalósítása, eszközei, kifejezőmódja koronként, területenként, akár közösségenként eltérhet. Első liturgikus könyveink valóban arról tanúskodnak, hogy a patrisztikus korban, amikor a rítusokat a hagyomány szerint kidolgozták, a liturgia egyszerűbb volt: kevés performansszerű elemet tartalmazott, kevésbé volt kidolgozott, az énektételek műfajait és dalmvilágát tekintve kevésbé volt változatos, mint a későbbi korokban. A kutatást persze az sem könnyíti meg, hogy legtöbb korai forrásunk szakramentárium, az imákat tartalmazza: a rubrikális rétege szinte elhanyagolható, így az a szövegi elem, amely később instrukciók formájában leírását adta egy-egy ordó nonverbális elemeinek, ezekben a korai időkben rejtve marad előttünk.

Még ezzel a kitételrel is elmondható azonban, hogy a korai szakramentáriumok és a másodlagos források is egy

²⁷ ANGENDT, Arnold: *Missa specialis. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen = Jahrbuch für Frühmittelalterforschung*, 1983, 152–221.; Uő: *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*. Stuttgart, 1990; JUNGEMANN, Josef A.: *La liturgie des premiers siècles jusqu'à l'époque de Grégoire le Grand*. Paris, Du Cerf, 1962. Magyarországon DOLHAI Lajos: *Az ókeresztény egyház liturgiája. A liturgia fejlődése az egyházatyák írásainak tükrében*. Bp., Jel, 2001

²⁸ PIETRI, Charles: *Recherches sur les domus ecclesiae = Revue des Études Augustiniennes*, 1978, 24. sz., 3–21.

²⁹ FINNEY, Paul Corby: *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*. New York, Oxford University Press, 1997; WHITE, Michael L.: *Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation Among Pagans, Jews, and Christians (The Social Origins of Christian Architecture Vol. 1)*. Valley Forge, Johns Hopkins University Press, 1990

³⁰ JUNG, Jacqueline E.: *The Gothic Screen: Space, Sculpture, and Community in the Cathedrals of Germany and France, c. 1200–1440*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013

olyan rituális világot mutatnak, amely fokozottan érzékeny a szentségekre, a szentelményekre és a hierarchiára. A közösségi rítusgyakorlás elve, amelyet korábban már említettünk, a tridenti zsinattól kezdett el igazán érvényesülni a római katolicizmusban. Ez a gyakorlat elsősorban a tanítások verbális átadását részesíti előnyben, kiemelten fontosnak tartja a szent írások ismeretét a szélesebb gyülekezeti körökben is, és elvárja a liturgiában részt vevőktől, hogy aktívan bekapcsolódjanak. A középkor nagy részében érvényben lévő liturgia hajlamos volt a szent elkülönítésére, a gyülekezet bevonását pedig performatív elemekkel kívánta elérni. A liturgia látványos elemei: a liturgikus drámák, drámai gesztusok, ábrázoló jellegű énektételek mind a X. század óta kezdtek bekerülni a liturgiába.³¹

E tanulmány keretében nincs lehetőségünk arra, hogy a fent vázolt kutatástörténet összes kérdéses pontjára reflektáljunk, de a római kezdeteknél maradv a stációs bazilikák berendezésének kérdésén keresztül teszünk kísérletet a már érintett problémák megvilágítására.

Franz Bauer a Róma városi szentélyrekesztők kialakításával kapcsolatban a *Liber Pontificalis* szövegeire hivatkozva arról írt, hogy a római stációs bazilikák ma is ismert szentélyelrendezése mögött egy olyan nagyszabású, a VIII. és a IX. században megvalósult program állt, amely a liturgia egységesítését, a néptől való elhatárolódást és a pápa tekintélyének növelését szolgálta: „A templomépítészlet és annak belső berendezése elvesztette a gyülekezetnek helyet adó funkcióját, és a pápai reprezentáció biztosítékává változott.”³² A szentélyrekesztőkkel kapcsolatban különösen azok az adatok mutatkoztak népszerűnek, amelyek két, IX. századi pápa, I. Paszkál (817–824) és IV. Gergely (827–844) életrajzában említett építkezésekről szólnak. I. Paszkál a forrás szerint azért építtette át a Santa Maria Maggiore szentélyét, mert zavarta a körülötte álló nők folyamatos csevegése.³³ IV. Gergelyt a Santa Maria in Tras-

teverén végzett átépítései előtt ugyanígy zavarta, hogy a férfiak-nők vegyesen az oltárhoz túl közel állnak.³⁴

A stációs bazilikákra vonatkozó legkorábbi adat a *Liber Pontificalis*on kívül a pápai stációs misék leírását tartalmazó *Ordo Romanus I* (ORI).³⁵ Ugyan konkrét helyleírások nem szerepelnek a forrásban, a ceremóniák leírásaiban szükségképpen előfordulnak olyan utalások, amelyek alapján, ha nagyvonalakban is, de fogalmat alkothatunk a liturgia helyszínéről szolgáló belső terekről. Érdemes kiemelni, hogy a *Liber pontificalis* szövegeiben különösen a nők beszélgetése volt zavaró. Az ORI az északi oldalra mint a „nők oldalára” hivatkozik („ascendens pontifex in partem feminarum”, „Et pontifex, mox ut communicaverit in parte mulierum redit ad sedem, ORI, 134., 144.). Más források egybevetésével Victor Saxer arra a következtetésre jutott, hogy valószínűleg alacsony mellvédek, úgynevezett rugák szolgálták a gyülekezet különböző csoportjainak szeparálására, és ilyenek biztosították a pápának és kíséretének is a szabad mozgást a hajóban.³⁶ Az ambóval kapcsolatban az ORI leginformatívabb pontja az evangélium felolvasására vonatkozó leírás. Ebből egyértelművé válik, hogy az ambóra lépcsőn lehetett felmenni.³⁷ A szövegből kiderül, hogy a kórusnak kapuja volt, a szentély berendezésével kapcsolatban pedig meg tudjuk, hogy a pápai trón a főoltár mögött, az oltárnál magasabban volt.³⁸ A ceremóniális könyv tehát egy olyan, liturgikus értelemben vett ideális térrel számolt, amelyben megtalálható volt a lépcsős ambó, a kórus olyan építménnyel volt elrekesztve, amelynek kapui voltak, a pápai trón pedig a főoltár mögött, annál magasabban helyezkedett el. Mindezek nem meglepő részletek, hiszen több olyan római templomberendezést ismerünk, amelyek ezeknek a kritériumoknak megfelel, a forrás jelentősége inkább keletkezési korában rejlik: az ORI-et 700–720 körül írták le, tehát a stációs bazilikák 700 körüli ideális berendezését írja le.³⁹

³¹ FÖLDVÁRY Miklós István: *A karoling liturgiareform és a gallikanizmus mítosza = Reformationes. Reformkísérletek a vallástörténetben.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2018. május 22-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. Szerk. KÓSA Gábor, VÉR Ádám, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2021, 79–128.

³² BAUER, Franz Alto: *The Liturgical Arrangement of Early Medieval Roman Church Buildings = Atti del colloquio internazionale Arredi di culto e disposizioni liturgiche a Roma da Costantino a Sisto* (Istituto Olandese a Roma, 3–4 dicembre 1999). *Papers of the Netherlands Institute in Rome*, 2000, 120–121.

³³ *Le Liber Pontificalis I–III.* Ed. DUCHESNE, Louis (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome), Paris, 1886–1892, 100, c. 30–31.

³⁴ Uo., 103, c. 31–32.

³⁵ *Ordo Romanus Primus.* Ed. GODFREY, Edward, CUTHBERT, Frederic, London, 1905 (a továbbiakban ORI) A stációs liturgiáról bővebben BALDOVIN, John Francis: *Urban Character of Christian*

Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy. Rome, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1987; BLAAUW, Sible de: *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale.* Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1994, 53. skk.

³⁶ SAXER, Victor: *Recinzioni liturgiche secondo le fonti letterarie = Atti del colloquio internazionale Arredi di culto e disposizioni liturgiche a Roma da Costantino a Sisto* (Istituto Olandese a Roma, 3–4 dicembre 1999). *Papers of the Netherlands Institute in Rome*, 2000, 71–75. Vö. De BENEDICTIS, Elaine: *The Senatorium et Matroneum in the Early Roman Church = Rivista di Archeologia Christiana*, 1981, 69–85.

³⁷ ORI, 130, 13.

³⁸ Uo., 126, 136, 146.

³⁹ Korának meghatározásához VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources.* Washington, Pastoral Press, 1986, 159–160. Az ORI tereinek standard voltára hívta fel a figyelmet De BENEDICTIS: i. m. (1981), 71–75.

Nagy Konstantin
diadalíve
északi
homlokzat,
részlet,
Kr. u. 315,
Róma
© Wikimedia
Commons

A forrás ismeretében más megvilágításba kerülnek a fentebb tárgyalt pápai építkezésekről szóló leírások is. A Santa Maria Maggiore és a Santa Maria in Trastevere szentélyének átépítése a IX. században sokkal inkább mutat rá arra, hogy e két templom presbitériuma különbözött attól az ideális tértől, amelyet már a VIII. század elején magától értetődőnek tekintettek, mint arra, hogy a IX. században megfogalmazódott volna egy igény a szentély néptől való elválasztására. Hogy a IX. századi építkezéseket inkább egy folyamat lezárásaként, és nem reformként kell értelmeznünk, azok a régészeti adatok is igazolják, amelyek más stációs templomok belső berendezésére vonatkoznak. Róma esetében a legkorábbi rekesztőre utaló nyom a San Pietro in Vincoli-templomban feltárt, a IV. század végére datált, hajóba benyúló schola cantorum alapozás.⁴⁰ A VI. és a VII. századból pedig számos festett, tömör fal-töredék és márványlapokból és törpepillérekkel álló emlékcsoport igazolja a stációs bazilikák belső terének differenciáltságát.⁴¹

Az ókori Rómában elterjedtek voltak az alacsony, mellvédszerű építmények, amelyeket cancellinek neveztek: a II. és a III. századból származó érméken fel lehet fedezni

az alacsony falat, amelynek célja a publikus eseményeken a császár és más méltóságok elkülönítése volt. Legszemléletesebb ikonográfiai nyoma a Nagy Konstantin diadalívének egyik reliefsén ábrázolt, áttört kőrács, de az építészeti elem feltűnik konzuláris diptichonokon is.⁴²

A konstantini béke után, amikor már a keresztényeknek alkalmuk nyílt kialakítani saját istentiszteleti helyeiket, az antikvitás vallásainak mintáihoz nyúltak. Közismert a bazilikák eredeti, császári kialakításának keresztény átvétele is. Azt azonban szem előtt kell tartani, hogy ez az átalakítás is kultuszhelyből csinált kultuszhelyet: a bazilikák a császárkultusz miatt aligha voltak a mai fogalminkkal mért profán épületek: a kultusz középpontjában, az istenség helyén a császári trón kapott helyet (amelyből aztán püspöki trón lett), és ezzel az apszisba helyezett középponttal a pogány antikvitás szent tereinek jellemzőit vette magára.⁴³

Az úgynevezett Samagher capsella ábrázolásai között a római Szent Péter-bazilika szentélyének konstantini állapotát figyelhetjük meg. E szerint az apostol sírja fölött egy baldachin emelkedett, a szentélyt pedig, mintegy a baldachin folytatásaként, oszlopokkal alátámasztott ar-

⁴⁰ GUIDOBALDI, Federico: *San Clemente. Gli edifici romani, la basilica paleocristiana e le fasi altomedievali*. Rome, Collegio San Clemente, 1992, 86–88.

⁴¹ Leghíresebb ezek közül a Szent Kelmén rekesztője, amely mai állapotában XII. századi rekonstrukció, azonban egyes elemi a VI. századra datálhatók. GUIDOBALDI, Federico – BARSANTI, Claudia – GUIDOBALDI, Alessandra Giulia: *San Clemente. La scultura del VI secolo*. Roma, Collegio San Clemente, 1992

⁴² *Reallexikon für Antike und Christentum II.*, „Cancelli” 837–838 (KLAUSER, Th.); CAMERON, Alan: *The Origin, Context and Function of Consular Diptychs* = *The Journal of Roman Studies*, 2013, 183., 184., 187.

⁴³ HADLEY, James Thomas: *Early Christian Perceptions of Sacred Spaces* = *Revue de la Culture Matérielle*, 2014/2015, 97.

chitrávos szerkezet zárta le, amelyről függönyök lógtak.⁴⁴ Rufius Probianus diptichonján a vicariust ülő pozícióban, az ölében kiterített tekerccsel ábrázolták. Mögötte egy, a Samagher capselláról ismerős építmény: oszlopokból és architrávból álló kisarchitektúra jelenik meg, amelyről függönyök lógnak: ez az elkülönített helyiség, a secretarium a római adminisztráció és különösen az ítékezés helyszínéül szolgált.⁴⁵

A függöny használata a szentély elválasztására a keleti egyházakban ősi hagyomány, amely az örmény, a szír és a kopt egyházakban az első századoktól kimutatható, és a mai napig megfigyelhető. A függöny szét- és összehúzása párhuzamba állítható az ikonosztázion ajtajának becsukásával és kinyitásával: a karima alatt például a függöny behúzva marad az evangélium ünnepélyes olvasása vagy a nagypénteki keresztfelmutatás során, amely rítusok az isteni kinyilatkoztatás, megnyilvánulás gesztusaival állnak kapcsolatban, a függönyt elhúzzák, az átváltoztatás és főként a pap áldozása alatt azonban, amelyek a legszentebb és ezzel legtitkosabb részei a keresztény szertartásoknak, a függöny ismét takarja a cselekményt.⁴⁶ A drapéria használatának nyilvánvaló ószövetségi hivatkozásai vannak, amennyiben az Ószövetség visszatérő motívuma, hogy a szent dolgok sátorban lakoznak (tabernaculum foederis, tabernaculum testimonii) – erre a nyugati templomépítészetben a cibóriumos oltár utal (a cibórium görögül sátrat jelent), valamint az, hogy a szentségi körmenetekben az Oltáriszentséget baldachin alatt viszik.

Az Apostolok cselekedeteinek egyes részleteiből és Szent Pál leveleiből arra lehet következtetni, hogy az apostolok által alapított első közösségeknek, különösen a zsidókeresztényeknek, bonyolult, ambivalens kötődésük lehetett a templomi kultuszhoz. Egyfelől tudjuk, hogy az apostolok továbbra is megtartották a templomi törvényeket és szokásokat, másrészt tanításaikban egy új kultusz kezdetéről beszéltek. A kultusz kérdésének tekintetében különösen jelentős a *Zsidóknak írt levél*, amelyben a szerző a jeruzsálemi templommal kapcsolatban kiemeli, hogy azt emberi kéz építette (8, 1–2), az ott bemutatott áldozatok csak árnyékai a valódi áldozatnak (8, 5), és hiábavalók (9, 8–9).

„Könyörgött Mózes az Úrhoz, és így szólt: Ha kegyelmet találtam színed előtt, mutasd meg nekem nyíltan magadat, és hadd lássalak téged! És beszélt hozzá az Úr, mond-

ván: Nem lát meg engem senki ember, úgy, hogy élve maradjon, de te légy ott a szikla ormán, és betakar téged a jobbom, míg nem átmegyek. És amíg átmegyek, elveszem a kezemet, és akkor meglátod dicsőségemet; arcomat azonban nem fogod látni, mert én vagyok az Isten, aki csodákat teszek a földön.”⁴⁷

E liturgikus szöveget a középkori nyugati hagyomány a Szentháromság vasárnapja utáni tizennyolcadik vasárnap offertóriumaként ismeri, azonban eredeti környezete a templom- és oltárszentelés szertartásának, valamint azok évfordulójának miséje. Erre abból következtethetünk, hogy a dedikáció ünnepéhez kapcsolja az ambroszián és a mozarab liturgikus hagyomány is, valamint, hogy a szöveg római szerkönyvekben is szerepel a *Dedicatio basilicae sanctae Mariae ad martyres* mise tételeként.⁴⁸ Az ünnep címében hivatkozott bazilika a római Pantheont takarja, amelyet 609-ben szenteltek fel Szűz Mária és a keresztény vértanúk tiszteletére, VI. Bonifác pápa alatt. Az Isten arcának eltakarásáról szóló ószövetségi szöveg liturgikus szöveggé emelése a konkrét, fizikai templom felszentelésének kontextusában árulkodik arról, hogy a rómaiaktól örökölt rekesztőszerkezeteket nem volt nehéz az Ószövetségben körvonalazott, megközelíthetetlen istenképpel összeegyeztetni.

Samagher capsella
V. század
közepe,
Museo Archeologico Nazionale,
Venezia
© Wikimedia Commons

⁴⁴ TESTINI, Pasquale: *Archeologia Cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del secolo VI*. Bari, Edipuglia, 1980, 182.

⁴⁵ MACHADO, Carlos: *Urban Space et Aristocratic Power in Late Antique Rome*. Oxford, Oxford University Press, 2019, 38–39. Köszönöm Rihmer Zoltánnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmem.

⁴⁶ BOLMAN, Elisabeth S.: *Veiling Sanctity in Christian Egypt. Visual and Spatial Solutions = Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East*

and West. Ed. GERSTEL, Sharon, Cambridge, Harvard University Press, 2006, 73–106.

⁴⁷ *Cantus. A Database for Latin Ecclesiastical Chant* (cantus.uwaterloo.ca), g01231b tétel. Magyarul: *Graduale Hungaricum*. Gödöllő, a Premontrei Rend Gödöllői Kanóniája, 2007, 344.

⁴⁸ LEVY, Kenneth: *Gregorian Chant and the Carolingians*. Princeton, Princeton University Press, 1998, 54–55.

Lampadii
diptichon
V. század eleje,
Museo di Santa
Giuli, Brescia
© Wikimedia
Commons

Úgy tűnik tehát, hogy bár Szent Péter és Szent Pál leveleinek egyes részletei még kifejezetten arra utalnak, hogy az apostolok korában a templomi kultusszal szemben egy újfajta vallásosság igénye is megfogalmazódott, amely már nem érezte magáénak a Szentek szentjének elkülönített, hozzáférhetetlen modelljét, az első keresztény évszázadok mégis bizonyos ókori sémák mentén alakították ki rituális életüket, és ezek a sémák a szentség elkülönítésének irányába mutattak. Az új vallás átértelmezte a környező pogány vallások áldozati rítusát, azonban a kultusz külső jeleiben nem haladta meg azt.

A szentélyrekesztők lényegét tehát nem úgy tudjuk a leginkább megragadni, ha annak meglétét az egyház tagjainak különféle rendjeiből vezetjük le, és nem is a liturgikus cselekmények milyenségéből, hanem ha úgy az építészeti megoldásokat, mint a hívek és klerikusok osztályozását és a liturgikus gyakorlatokat is ugyanannak a jelenségnek több megnyilvánulási formájaként tekintjük. Szent az, ami elkülönített, elválasztott, a profán világtól elhatárolt dolog, és mint ilyet, nem lehet átmenetek nélkül megközelíteni.⁴⁹ Ezért minden, ami a szentség körül történik, rétegelt, fokozatokból áll, és csak ezeken a fokozatokon keresztül lehet eljutni hozzá. A keresztény felfogásban a legszentebb dolog, ami a földi világban mindennap megnyilvánul, az eucharisztia, így minden, ami vele kapcsolatban áll – a rítus, mint a rítus végzésének helye és a rítusban szolgáló embercsoportok is –, egymástól élesen el van választva. A szentélyrekesztők történetét is ebből a nézőpontból érthetjük meg a legjobban, és funkciójukra nézve is ezt a szempontot kell elsődlegesnek tekintenünk.

Azok a XIX. és XX. századi kutatások, amelyek a szentélyrekesztők kialakulását a liturgia változásaival vagy a klerikalizmussal magyarázták, elsősorban a saját korukban játszódó, katolikus teológiai és liturgiatudományi fejlemények mentén bekövetkezett változásokat vetítették vissza egy olyan korra, amelynek vívódásai alapvetően az antikvitás kultikus sémái közti útkeresésben fogalmazódtak meg.

⁴⁹ Határok és határátlépések az antropológiában GENNEP, Arnold van: *Átmeneti rítusok*. Ford. VARGYAS Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2007. A szentélyrekesztőket is példaként hozva hasonlóról ír LEACH, Edmund: *Culture and Communication. An Introduction to the Use of Structuralist Analysis in Social Anthropology*. Cambridge, Cambridge

University Press, 1976, 81–89; a keresztény templommal kapcsolatban tárgyalja FÖLDVÁRY Miklós István: „*Íme, kivettél e napon...*”: *A nyilvános vezeklők kiűzésének és visszafogadásának rítusa* = *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról*, 2013, 1. sz., 83–90.